

Юсов Святослав, Юсова Наталія (Київ)

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧЕНИХ-ГУМАНІТАРІЇВ УРСР
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х рр.
(На прикладі етногенетичних досліджень)**

В сучасних дослідженнях встановлено, що парадигма нового радянського патріотизму і радянської соціалістичної ідентичності, яка творилися з 1930-х рр., мусила поєднувати в собі національно-патріотичні цінності народів СРСР й інтернаціоналістсько-соціалістичні цінності. Утім, в ієрархії народів Союзу¹ перші місця займали східнослов'янські народи, другим з яких за значенням був український². Очевидно, що радянське компартійне керівництво мусило враховувати національно-патріотичні цінності українців задля збереження і зміцнення легітимності режиму. Тому, одним з наслідків цього було те, що на ряду із завданнями вивчення походження російського народу, ставилися задачі вивчення етногенезу східних слов'ян, зокрема – українців. Однак, ці компартійні доручення мусили між собою корелюватися таким чином, щоби показувати на історичному матеріалі положення про єдність походження українського й російського народів (власне – і білорусів) – «єдинокровних братів», а також синхронність та історичну закономірність їх формування адекватно до методології історичного матеріалізму.

З перемогою у Другій світовій війні для тоталітарного режиму з однієї сторони відпала нагальна необхідність рахуватися з місцевими національними патріотизмами, а з іншого боку – в умовах, коли сам Й. Сталін підносив на «олімп» радянських націй росіян, російський патріотизм-націоналізм до певного часу перебував у симбіозі з пануючою псевдомарксистською ідеологією. Перший аспект диктував нове ідеологічне завдання – боротьбу з проявами місцевих націоналізмів (зокрема – українського)³, а відтак йшлося про необхідність посилення боротьби з «націоналістичними / буржуазними фальсифікаціями» (в тому числі – «фашистськими») історії. В цьому річці ідеологічні речники ставили перед науковцями завдання відповідно висвітлювати етногенез східних слов'ян (ширше – слов'ян).

Згадана проблематика знаходила своє місце в поточних і перспективних науково-дослідних планах відповідних академічних інститутів і ВНЗ СРСР. Вивчення цієї проблематики активно продовжувалося протягом другої половини 1940-х рр.⁴, а результати поточних досліджень обговорювалися під час різних засідань і сесій наукових установ і ВНЗ СРСР⁵. Наукові дискусії, особливо в

національних республіках (зокрема в УРСР), велися здебільшого з позицій ідеології і політики⁶.

Історичні концепції, до яких належали і етногенетичні, в тоталітарних умовах СРСР, коли історичне знання було висунуто на перший план ідеологічної, політико-виховної і освітньої роботи, ставали знаряддям ідеологічної пропаганди. Проте, зв'язок між науковцями і ідеологами був амбівалентним: вони спільно творили нову історичну пам'ять⁷ (в даному випадку в ділянці етногенезу). В поточній статті розглянемо хроніку подій другої половини 1940-х рр. в царині досліджень в галузі етногенезу українців в контексті цього амбівалентного зв'язку.

Ще наприкінці 1930-х р. академічне співтовариство УРСР отримало політичне замовлення з боку української компартійної верхівки (яка, власне, «мавпувала» відповідні запити Кремля) на розробку проблем етногенезу українців⁸. З 1945 р., і партійні чиновники, і науковці, раз у раз, на рівні декларацій піднімали питання про вирішення походження української народності⁹. Невирішеність проблеми послужило одним з приводів для критики зі сторони партійних ідеологів, які підготовляли в рамках нової кампанії боротьби з проявами українського «буржуазного націоналізму» – розгром, більш-менш, самостійної української історичної науки, яка продовжувала зберігати (насамперед – у колективних працях Інституту історії України (ІУ) АН УРСР) основні риси «схеми» М. Грушевського.

Підготовка «атаки» на колектив істориків цього закладу розпочалася ще в 1944 р., коли з довідкою для управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У про діяльність ІУ, виступив директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич. Одним з основних недоліків, які, на його думку, були наявні в працях науковців ІУ, він називає – «плутане висвітлення питання виникнення і оформлення української нації». Компартійному діячеві, у зв'язку з цим, було не зрозуміло, «коли ж почалось і закінчилось оформлення української народності»¹⁰. Історики ІУ, на думку Ф. Єневича, «до цього часу не розтрошили до кінця буржуазно-націоналістичних концепцій по цьому питанню, зокрема концепції Грушевського»¹¹. Втім, знадобилося аж 12 нарад з гуманітаріями (з лютого 1945 р. по липень 1946 р.), що проводилися пропагітом ЦК КП(б)У, аби нарешті секретар ЦК КП(б)У з ідеологічних питань К. Литвин переконався в тому, що справа дійсно виглядає так, як це стверджував Ф. Єневич¹².

З осені 1946 р., після втручання ідеологічного апарату ЦК ВКП(б)¹³, ідеологічна кампанія з боротьби з українським «буржуазним націоналізмом», а відтак із залишками концепцій М. Грушевського в

українській гуманітаристиці набула наступальних рис¹⁴. Перипетії зазначеної ідеологічної кампанії в цілому достатньо висвітлені в науковій літературі, тому не будемо на цьому докладно зупинятися¹⁵.

Загалом пропагіт ЦК КП(б)У регулярно проводив зазначені наради по весну 1947 р включно. На них постійно розглядалося питання зі становищем щодо вивчення проблематики походження української народності. Це питання, як і дослідження історії України взагалі, ставилося у зв'язок із вивченням походження російського народу, його історії, історії слов'янства, історії державності у східних слов'ян. Відповідна критика і самокритика, що лунала на нарадах, торкалися якраз всього цього комплексу питань як такого, що або не знайшов свого висвітлення на сторінках колективних (і індивідуальних) праць співробітників ПУ, або ж викладався подібно до положень концепції М. Грушевського¹⁶.

Виступаючи на першому засіданні березневої наради 1945 р. К. Литвин вказав, що її завданням є обговорення всіх питань історії України, «яким необхідно в нових історичних умовах надати особливого значення» (секретар ЦК КП(б) мав на увазі політичний контекст). Отже, К. Литвин пропонував науковцям прийняти активну участь у формуванні (а відтак – і у вирішенні) комплексу питань «особливого значення». Ця його декларація є прикладом зазначеного амбівалентного зв'язку між ідеологами і науковцями. Доповідь секретаря ЦК КП(б) з ідеології добре ілюструє наступні тези сучасного дослідника С. Єсельчика: «Партійна і радянська бюрократія, а також діячі науки і культури радянської України спільно займалися тлумаченням грізних, але разом з тим невиразних сигналів, котрі надходили з Кремля, ставали головними діючими особами, які формували історичну свідомість сталінської доби в республіці. Саме у процесі їх взаємодії з Москвою ... народжувалася офіційна політика по відношенню до національної самосвідомості не російських народів і їх культурної спадщини»¹⁷. Слід зазначити, що українські науковці усвідомлювали, що саме вони, а не партійні функціонери мали вирішувати ті чи інші актуальні наукові проблеми. Про це свідчать їх виступи на нарадах у ЦК КП(б).

На перших нарадах постійно наголошувалося, що великою хибою в працях українських гуманітаріїв є розрив процесу вивчення української історії від всесвітньої історії і історії народів СРСР (насамперед – російської історії)¹⁸, це призводило, зокрема, до різних помилкових висновків і положень щодо початків утворення української народності (XIII ст.). Подальше оформлення останньої в працях науковців ПУ відносилось до хронологічних меж XIV–XV ст., тоді як в радянській історіографії датування оформлення російської і білоруської народностей відносили до XVI–XVII ст. Положення щодо ранішого

оформлення української народності таким чином призводило до висновків щодо більшої зрілості українців, тобто – до висновків школи М. Грушевського. Теж саме стосувалося і часу постанови української нації. Власне, відповідні розділи в колективних працях ПУ належали К. Гуслистому, а отже критика стосувалася передусім його текстів¹⁹. Він повторював подібні свої міркування щодо часу складання української народності і під час перших нарад науковців-гуманітаріїв у ЦК КП(б)У на початку 1945 р.²⁰. Проте, на пряме запитання секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина – чи українська народність склалася раніше ніж російська і білоруська? – К. Гуслистий вимушений був уточнити: він вважає, що процеси формування трьох народностей були рівнобіжними. А саме: зародження – XI–XII ст., формування – XIII–XIV ст., а остаточне складання – XIV–XV ст.²¹.

На одному із засідань березневої наради 1945 р. вчений секретар ПУ Ф. Лось у своєму виступі досить в емоційній формі висловився, що навіть в ПУ відсутні спеціалісти, які змогли би написати про походження українського народу. Науковець закликав якимось вирішити цю проблему, адже «треба з таким станом кінчати. Далі терпіти такого не можна»²². Приймаючи до уваги, що науковці цілком усвідомлювали можливість репресій за кожне необережне і неузгоджене з ідеологічним апаратом (який здебільшого сам не міг визначитися по багатьом історичним питанням) слово, а питання про походження українського народу носило важливе політичне значення, то й не дивно, що історики вважали небезпечним писати на цю тему без вирішення принципових дотичних аспектів авторитетними фахівцями союзного центру. З цього приводу завідувач відділом історії феодалізму ПУ К. Гуслистий на одній з останніх нарад (квітень 1947 р.) зауважив, що є «ряд важливих проблем, не розроблених в радянській історіографії» (з марксистсько-ленінських позицій), а тому українська радянська історична наука, «яка переживає перші кроки свого становлення», тим більше не в змозі їх вирішити²³.

Подібні моменти пролунали ще у виступі директору інституту М. Петровського (березень 1945 р.): «Ми не настільки авторитетні, щоби сказати так, або інакше [...] у нас кажуть, чого ж я буду класти голову на плаху, краще помовчати і вичекати, що буде далі»²⁴. К. Гуслистий на іншій нараді прямо заявляв: «Треба сказати, що поки не порадишся з московськими істориками, не знаєш, де стати»²⁵. На березневій нараді (останнє засідання – 31 березня) К. Гуслистий свідчив у зв'язку з вищезазначеним, що і він сам, і М. Петровський відмовилися писати до московського «Исторического журнала» (виходив до 1945 р.) статтю на тему «Походження українського народу»²⁶.

Один з головних розробників цієї проблематики ще з довоєнного часу, директор ІУ М. Петровський самокритично замітив (під час засідання 10 березня 1945 р.), що він не може навести ґрунтовних аргументів з питання постанови української народності. Вчений зазначив, що радянські науковці повторюють висловлювання О. Шахматова і О. Соболевського, але не переглянули ґрунтовно матеріал і далі слів не пішли. В зв'язку з цим, він згадав діяльність комісії при ВСН АН УРСР, саркастично висловившись, що остання була створена «вочевидь, для того, щоби вирішити голосуванням, коли з'явилася українська народність, але результатів її діяльності не видно»²⁷.

Висловлювання науковців (зокрема – М. Петровського) були повторенні і відповідно прокоментовані в доповідній записці відділу пропаганди ЦК КП(б)У по результатах засідань від 10 і 17 березня 1945 р. «Нагору», отже, було докладено, що вирішення питання про утворення української народності зайшло в тупик²⁸.

Утім, на останньому засіданні (31-го числа) березневої наради 1945 р. К. Гуслистий спробував визначити перспективи з дослідження питання про походження і формування української народності. Дана проблематика займала більше половини його доповіді (однієї з найбільших на цьому засіданні). Виступ вченого засвідчив, що він добре обізнаний з історіографією питання. Він навів основні точки зору дослідників із різних галузей гуманітарної науки на проблему українського етногенезу, а для доказовості приводив розгорнуті цитати з праць фахівців. Щодо часу зародження, формування і остаточного складання української народності (як і російської та білоруської) науковець висловив ті ж тези, як і у відповіді на питання К. Литвина (див. вище). З цього приводу він допускав наступні висловлювання: «Як Олександр Невський очолював боротьбу в північній Росії, великоруської народності, що зароджувалася ..., так і Данило Романович очолював боротьбу південних руських земель, української народності, що зароджувалась»²⁹. Однак, на думку К. Гуслистого термін «Україна» слід вживати стосовно південних руських земель починаючи з XIV ст.³⁰ Історик торкнувся і питання про «єдиний руський народ» (= «давньоруська народність»), але виразно не задекларував свою позицію³¹.

Зазначена доповідь К. Гуслистого, зокрема у частині, котра стосувалася етногенезу українців, обговорювалася під час виступів інших науковців на наступних засіданнях. Так, на квітневій нараді 1945 р. (засідання від 14-го числа) К. Гуслистому дісталася за те, що він характеризує формування української народності (як і нації) лише лінгвістичними аргументами. Це питання було піднято у виступі завідуючого кафедрою історії СРСР КДУ, професора А. Введенського.

Професор також дорікав українським історикам, що вони погано ознайомлені з лєнінградською і московською школами історичної україністики³². Останнє питання розвивав і співробітник ІУ Є. Кирилук³³.

У зв'язку з попереднім, підсумовуючи результати чергової наради з науковцями, що відбулася 11 серпня 1945 р., представник пропагіту констатував у доповідній, що з низки їх виступів з приводу етногенезу українського народу стає зрозумілим, що вони «тримаються нечітких уявлень, оскільки вони не зовсім собі уявляють що таке є радянське вчення про етногенез»³⁴.

У ці роки різні наради і засідання проводили спільно з місцевими партійними органами або за їх завданням провідні ВНЗ країни³⁵. Так, у лютому 1946 р. кафедри Львівського університету за вказівкою місцевого обкому партії провели кілька розширених засідань з приводу критики історичних праць М. Грушевського і його школи³⁶. На першому засіданні з великою викривальною доповіддю виступив ректор університету І. Беляєвич³⁷. Він піддав критиці ряд положень М. Грушевського, що стосувалися українського історичного процесу і минулого україно-російських взаємостосунків. Значне місце у доповіді зайняла критика положень школи М. Грушевського щодо походження і часів утворення українського народу, історії Київської Русі і т.п. Ректор піддав критиці й погляди провідних львівських істориків, учнів М. Грушевського (М. Кордуби, І. Крип'якевича, О. Терлецького), що не достатньо відмежувалися від «буржуазного» світогляду і від історичних концепцій М. Грушевського. І. Беляєвич, однак похвалив тези доповіді («реферату») професора М. Кордуби, який підготував свій виступ для цих засідань. Ректору сподобалося, що у рефераті М. Кордуби зазначається, що історична концепція М. Грушевського має також деякі недоліки, а саме: «висунута ним схема розвитку історико-культурного життя Східної Європи одностороння і не відповідає історичній дійсності, оскільки вона нівелює підгрунття державно-«національного» життя російського і білоруського народів»³⁸. Погляди М. Кордуби на український етногенез також знайшли схвалення в статті (погромного характеру щодо школи М. Грушевського) декана історичного факультету Львівського університету В. Горбатюка³⁹.

Літом 1946 р. боротьба із залишками школи М. Грушевського в гуманітаристиці вступила в нову фазу. У червні відбулася республіканська нарада з питань пропаганди. На ній, зокрема, з великою доповіддю «Стан і завдання ідеологічної роботи на Україні» виступив один із головних партійних ідеологів, секретар ЦК КП(б)У К. Литвин. Він констатував, що в царині ідеологічної роботи в Україні існують

«великі недоліки і помилки». Секретар ЦК закликав присутніх до посилення ідеологічної боротьби й намітив основні напрямки і завдання⁴⁰. Серед головних ідеологічних завдань доповідач поставив завдання боротьби з залишками концепції М. Грушевського і його школи в гуманітарній галузі, насамперед, в історичній науці. К. Литвин піддав критиці «націоналістичні» історичні погляди М. Грушевського. Секретар ЦК КП(б)У висунув перед істориками завдання, яке вважав «вкрай необхідним і невідкладним» в умовах ідеологічної боротьби в УРСР того часу, завдання «підготовки і видання спеціальних досліджень, монографій та популярних праць, викриваючи націоналістичні погляди Грушевського і його школи»⁴¹. У зв'язку з цим партідеолог ще раз підтвердив необхідність висвітлення істориками таких «важливих принципових питань», як «походження українського народу, приєднання України до Росії та україно-російські відносини в наступні роки». К. Литвин відмітив, що всі ці питання ставляться українськими радянськими істориками вперше⁴².

Серед інших виступів на цій нараді, звернемо увагу на виступ М. Петровського. Директор ІУ звернув увагу на наявність окремих поглядів М. Грушевського в низці популярних праць, що є найбільшою загрозою для формування «правильного» історичного світогляду. Конкретні приклади, що їх навів вчений, якраз стосувалися висвітлення історії Київської Русі та питання часів утворення українського народу.

Наприкінці літа 1946 р. сталінський режим посилив реакційну внутрішню політику, що проявилось, зокрема, в репресіях проти представників гуманітарної інтелігенції СРСР як носіїв «інакомислення». Вони розпочалися після виходу постанови ЦК ВКП(б) «про журнали "Звезда" и "Ленинград"» від 14 серпня 1946 р. В свою чергу керівництво УРСР, у зв'язку з більш актуальною в умовах України проблемою – боротьбою з українським повстанським рухом в західних областях, очолюваного ОУН і УПА, вирішило поєднати «всесоюзну» боротьбу з «інакомисленням» із боротьбою з проявами українського «буржуазного націоналізму» в середовищі гуманітарної інтелігенції УРСР, а відтак, із популяризацією «хибних націоналістичних поглядів серед населення УРСР».

Поштовх до розгортання більш організованої кампанії з боротьби з українським «буржуазним націоналізмом» і рецидивами школи М. Грушевського надав зібраний відразу після виходу постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. XIII пленум ЦК КП(б)У (15-17 серпня)⁴³. Після пленуму була видана постанова ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в

”Нарисі історії української літератури”»⁴⁴. У постанові, а також у пізніших виступах головних ідеологічних працівників КП(б)У⁴⁵ пролунала й критика роботи ІУ і низки колективних праць інституту, які вийшли у воєнний і передвоєнний час (насамперед, «Короткого курсу історії України» і I тому «Історії України»). Історики обвинувачувалися в тому, що вони «не перебороли впливу буржуазно-націоналістичної «школи» Грушевського», «не дали марксистської критики історичної концепції Грушевського» тощо. А тому від них вимагалось «дати розгорнуту критику і викрити буржуазно-націоналістичні твердження Грушевського, показати їх ненауковість і реакційність»⁴⁶.

Гостра критика зі сторони партідеологів пролунала 9 вересня 1946 р. на нараді з істориками, що її провів у своєму робочому приміщенні секретар з питань пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Назаренко⁴⁷. У заключному слові він вказав, що основне завдання для колективу ІУ – це розгром концепції М. Грушевського⁴⁸. У зв’язку з необхідністю пришвидшення організації роботи над «Коротким курсом історії України» секретар серед найважливіших завдань поставив перед вченими ІУ завдання вирішення проблеми походження українського народу, що, на його думку, можливо лише з залученням московських науковців і істориків ВІЗ УРСР⁴⁹. На це відреагував співробітник відділу історії феодалізму ІУ І. Бойко. Науковець висловив пропозицію, що з такого важливого питання слід провести добре підготовлену дискусію і лише після цього приступити до складання плану і програми зазначеного підручника. Причому, на його погляд, варто одночасно обговорити і питання походження російського і білоруського народів, зокрема критично проаналізувати низку праць з цих питань (як приклад було названо книгу академіка М. Державіна). Подібні праці, на думку І. Бойка, вносять розлад до колективу, а необхідно випрацювати спільну точку зору⁵⁰. Колега І. Бойка В. Дядиченко запропонував все ж таки опублікувати спочатку статтю на тему походження українського народу (тоді вже була підготовлена К. Гуслистим), оскільки цього потребує боротьба з поглядами М. Грушевського⁵¹.

Професор М. Рубач наголосив на тому, що передусім (серед інших завдань) слід таки вирішити зазначене питання, оскільки «це функціональне питання націоналістичної методології» і якщо воно буде вирішено правильно, то тим самим будуть правильно вирішені інші питання історії України⁵². У заключному слові І. Назаренко підтримав пропозицію В. Дядиченка стосовно необхідності опублікування відповідної статті.

У цей період критикувалася також організація наукової роботи в ІУ, в недоліках котрої першочергового звинувачення зазнало

керівництво інституту. Згодом, особливо в 1947 р., критиці були піддані окремі історики та їх науковий доробок (як розділи в колективних працях, так й індивідуальні праці)⁵³. Найбільше діставалося М. Петровському як директору, автору та керівнику авторських колективів названих праць, автору низки індивідуальних науково-популярних праць (останні в роки війни були надруковані великими тиражами). Втім, зазнав критики й К. Гуслистий, оскільки, наприклад, в найбільш критикованому І т. «Історії України», йому, як автору, належало половина розділів (3-и із 6-х).

Боротьба з проявами «буржуазного націоналізму» та з «залишками» ідей школи М. Грушевського, «розсадником» чого довгий час, на думку компартійних ідеологів, був ІУ, вступила в завершальну фазу, коли на початку 1947 р. українську Компартію тимчасово очолив сталінський «кризовий менеджер» Л. Каганович. Чергова нарада з гуманітаріями в ЦК КП(б)У, яка відбулася у квітні–травні 1947 р., проходила вже під його керівництвом. На відміну від попередніх нарад, сама назва останньої – «Про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці» – підкреслювала її «фронтний» характер і політичну заангажованість. Тон нараді задав сам Л. Каганович, який вимагав від науковців «хімічно знищити» ... «невидимі нитки», що залишилися від М. Грушевського і його школи в українській історичній науці⁵⁴. Проте, як слушно зауважує С. Єкельчик, а ні перший секретар, а «ні інші партійні ідеологи не мали першоджерел чи достатніх знань для аналізу того, що вони називали «націоналістичними помилками» в історичних працях» й вступали в нерівний діалог з істориками. Цим користалися науковці, які «пам'ятали про власні інтереси»⁵⁵.

Найбільшу доповідь на одному із засідань наради виголосив завідувач відділом історії феодалізму ІУ К. Гуслистий. До нагальних проблем, які, на його думку, мали вирішити науковці, належить й питання походження українського народу, котрому К. Гуслистий приділив найбільше уваги у своїй доповіді (він, на той час, був головний розробник цієї проблематики). Вчений виділяє вказану тему серед перспективних історичних проблем дослідження на майбутнє для науковців ІУ. К. Гуслистий, зокрема, піддав критиці головуючого на той момент на нараді – К. Литвина. Науковець закидає секретарю ЦК КП(б)У – «туманні формулювання й суперечливі твердження щодо часу формування української народності», які останній допустив у статті «Про історію українського народу»⁵⁶. А, поміж те, стаття К. Литвина була вміщена в головному теоретичному журналі Компартії – московському «Большевику», на що і звертає увагу К. Гуслистий⁵⁷.

Вчений, вступивши в полеміку з секретарем з ідеології, засвідчив, що «у цій сфері чіткі ідеологічні приписи не завжди можливі»⁵⁸.

Проблема українського етногенезу загалом зайняла значне місце в обговореннях на цій нараді. Втім, звернемо увагу лише на виступи колег К. Гуслистого. Так, І. Бойко зазначив, що проблема походження українського народу «настільки складна, що за короткий час не тільки сам тов. Гуслистий її не розв'яже, а, можливо, і всім колективом її не розв'яжуть»⁵⁹. Причини цього історик вбачав у тому, що зовсім не вивчається економіка України відповідного періоду. Вчений секретар ПУ Ф. Лось у своєму виступі фактично заперечив можливість висвітлення названої проблеми. Натомість він запропонував більше зосередитися на проблемі формування української нації, оскільки, на його думку, вона має більш актуальне і політичне значення. До того ж для розв'язання останньої теми існувало набагато більше джерел і праць класиків марксизму-ленінізму, ніж з питань походження української народності. На думку Ф. Лося, з цих позицій вигідніше було критикувати положення М. Грушевського, який доводив існування української нації ще з IV ст.⁶⁰. (Зауважимо: цілком зрозуміло, що М. Грушевський не вкладав тоді в цей термін того самого значення, що викристалізувалося набагато пізніше).

Нарада з науковцями в ЦК КП(б)У (квітень–травень 1947 р.) була останньою, на якій ще можна було «виправдовуватися». Розібравшись з причинами «націоналістичних помилок», Л. Каганович ініціював на ідеологічному фронті прийняття постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР». В постанові констатується, що ПУ не справився з своїм завданням, «не розробив і не видав марксистсько-ленінської історії України», а колективні праці інституту складені «в антимарксистському дусі і містять у собі грубі політичні помилки і перекинуття буржуазно-націоналістичного характеру»⁶¹. Основна провина інститутських авторів полягала в тому, що вони не розглядали історію України у тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів СРСР і, таким чином, наслідували схему праць М. Грушевського і його послідовників. З цього приводу партійні ідеологи наводять приклад висвітлення історії Київської Русі, що її науковці ПУ фактично розглядають подібно до М. Грушевського, як історію лише України, замість того, щоби розкрити вже визнану в радянському історіописанні тезу: «Київська Русь була колискою трьох братніх народів – російського, українського і білоруського»⁶².

Головна провина за «помилки і перекинуття» в постанові покладається на авторів і редакторів даних колективних праць. Зокрема,

причина «помилка» полягала в тому, що ряд науковців ІУ (в першу чергу – М. Петровський) зберегли рештки «буржуазно-націоналістичних поглядів». Далі тут конкретизуються «помилки» М. Петровського, а також йому в провину ставиться те, що він «не забезпечив боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму в історичній науці та керівництва науково-дослідною роботою по створенню марксистсько-ленінського курсу історії України»⁶³.

Розгорнута критика праць ІУ та положень школи М. Грушевського проводилася на сторінках республіканської, місцевої, відомчої періодики, у різних виступах, засіданнях, лекціях тощо. Серед критикованих положень вагоме місце займали положення щодо місця Київської Русі в історії українського і російського народів, початки утворення двох народів тощо⁶⁴. Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У у плані своїх міроприємств з приводу виконання рішень постанови передбачало провести разом з Президією АН УРСР обговорення проблеми «Про виникнення класів і формування народностей і націй у східних слов'ян»⁶⁵. Показовим є поєднання в цій темі аспекту виникнення класів та аспекту щодо формування народностей.

У методичному листі Управління в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР (узгодженому з вищими партійними інстанціями) направленому всім вищим навчальним закладам республіки йшлося про те, що українські радянські історики не зуміли викрити фальсифікації «українських націоналістів», які, зокрема, приховували «єдність походження і історичну спільність українського, руського і білоруського народів»⁶⁶. Лектори, приміром, Житомирського обкому КП(б)У, в зв'язку з цим, виголошували публічні лекції на тему «Київська Русь – колиска російського, українського і білоруського народів», а Миколаївського – «Єдність походження і історична спільність великих – російського, українського і білоруського народів»⁶⁷.

Серед діячів культури і одночасно державних функціонерів УРСР найбільш активно проявив себе на поприщі критики школи М. Грушевського і праць ІУ відомий український поет М. Бажан⁶⁸. Розгорнуту критику праць ІУ проводив у своїх публічних виступах і публікаціях Ф. Єневич⁶⁹. За змістом вони в цілому співпадали з його основними тезами, висловленими ще в доповідній записці 1944 р.

У академічних закладах і ВНЗ масово проводилися засідання партійних зборів, вчених рад, кафедр тощо, де звучала як критика, так і самокритика⁷⁰. З нашої теми показовим буде привести, наприклад, засідання вченої ради Інституту археології (ІА) АН УРСР у зв'язку з постановою ЦК КП(б) про ІУ. У виступі завідувача відділом, що займався слов'яно-руською археологією В. Богусевича, йшлося про

низку «шкідливих положень», котрі мали місце у працях деяких колег. Так, було закинуто, що вони проводять «різку грань у виникненні й формуванні держави у південних і північних племен східного слов'янства», штучно розривають історичний процес і «його проявлення в області матеріальної культури» тощо. Такі висловлювання нагадують, за визначенням В. Богусевича, положення концепції М. Грушевського⁷¹.

В подальшому в науково-дослідних планах ВНЗ і академічних закладів планувалася підготовка праць, конференцій і засідань з критикою положень школи М. Грушевського (зокрема в «питаннях давньої Русі»)⁷²; переглянуто тематику дисертаційних і дипломних робіт та ін.⁷³. Приміром, КДУ зобов'язувався провести протягом листопада–грудня 1947 р. спільне засідання кафедр історії України і СРСР, де, зокрема, обговорити доповіді на тему «Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів»⁷⁴. А кафедра історії України намітила провести спільне засідання разом з іншими кафедрами з питання «Київська Русь – спільна колицка трьох братніх народів»⁷⁵ (завідувач кафедри М. Петровський, в цей час знятий з посади директора ІУ, виступив з публічною лекцією на зазначену тему⁷⁶ й подав статтю до газети⁷⁷) тощо.

Поява у роки війни й відразу ж після неї низки праць з проблематики слов'янського та східнослов'янського етногенезу (О. Удальцова, М. Державіна, В. Мавродіна, В. Пічети тощо), на які можна було орієнтуватися (на це виразно натякнув один з партійних ідеологів УРСР К. Литвин у червні 1946 р.⁷⁸), зокрема – в питанні походження й часу оформлення трьох східнослов'янських середньовічних народностей, давала змогу українським науковцям, спираючись на розробки «столичних корифеїв», врешті-решт спробувати вирішити проблему українського етногенезу. К. Литвин також вказував (у 1947 р.), що праці В. Леніна і Й. Сталіна з національного питання дають необхідну теоретичну базу щодо наукового пояснення процесів утворення народностей і націй⁷⁹.

¹ З цього приводу є корисними міркування сучасного українського науковця В. Гриневича: «З погляду сталінського уряду, становище етносів у неофіційній радянській ієрархії залежало передовсім від ступеня їхньої політичної лояльності (дійсної або гаданої), а критерієм цієї лояльності виступав комплекс соціальних, політичних та етнічних чинників. Основними з них вважалися рівень індустріалізації республік та наявність численного робітничого класу в структурі населення, присутність міцної комуністичної партії, а також близькість етносу до російської культури, тобто потенційна можливість його

русифікації». – Див.: Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2007. – С. 215.

² Однак, як зазначає В. Гриневич, українці, посівши другий шабель «в ієрархічній піраміді «дружби народів», все ж, попри свою культурну, історичну і мовну близькість до росіян, і вони не розглядалися владою як цілковито лояльні». – Див.: Там само. – С. 252-253.

³ Ось що з цього приводу зазначає В. Гриневич: «Як це було на той час і в Росії, розробка національною інтелігенцією актуалізованої війною теми патріотизму, усунула деякі старі ідеологічні перешкоди на шляху до розбудови культурницького націоналізму. Проте тут український варіант мав свою специфіку...». – Див.: Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – С. 462.

⁴ Див., напр.: Пичета В. Образование белорусского народа // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1946. – №5-6. – С. 3-29; Рабинович М.Г. Институт этнографии Академии наук в годы Великой Отечественной войны // Ин-т этнографии. Краткие сообщения (далі – КСИЭ). – 1946. – Вып. 1. – С. 113; Толстов С.П. Проблема происхождения индоевропейцев // Там само. – 1946. – Вып. 1. – С. 3-13; Удальцов А.Д. Происхождение славян // ВИ. – 1947. – № 7. – С. 95-100; Его же. Основные вопросы этногенеза славян // Советская этнография (далі – СЭ). – 1947. – № VI–VII. – С. 3-13; Мавродин В.В. К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации // СЭ. – 1947. – № 4. – С. 84-103; Третьяков П.Н. Анты и Русь // СЭ. – 1947. – № 4. – С. 71-83; Его же. Восточнославянские племена. – М.-Л., 1948. – 184 с.; Артамонов М.И. К вопросу об этногенезе в современной археологии // Краткие сообщения ИИМК. – 1949. – Вып. 29. – С. 3-16; Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза // СЭ. – 1949. – № 3. – С. 12-36; Киселев С.В. Советская археология в первом послевоенном десятилетии // Тезисы докладов на сессии Отделения Истории и философии и Пленуме Института истории материальной культуры, посвященным итогам археологических исследований. 1946–1950 гг. – М., 1951. – С. 5-14; тощо.

Див., також: Вайнштейн О.Л. История советской медиевистики 1917–1966. – М., 1968. С. 207; Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» // Український історичний збірник–2003. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 403-411.

⁵ Наприклад, жвавому обговоренню була піддана книга П. Третьякова «Восточнославянские племена» під час засідання вченої ради ПМК у травні 1948 р. – Див.: Монгайт А. Обсуждение книги П.Н.Третьякова «Восточнославянские племена» // ВИ. – 1948. – № 9. – С. 137-141; Артамонов М. К вопросу о происхождении восточных славян // Там само. – С. 97-108;

З цього приводу див. також автореферат доповіді П. Кушнера, заслуханої під час засідання групи загальної етнографії Інституту етнографії АН СРСР 14

грудня 1948 р.: Кушнер (Кнышев) П.И. Национальное самосознание как этнический определитель // КСИЭ. – 1949. – VIII. – С. 3-9.

⁶ Даниленко В.М. В апогеї возз'єднання // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Відп. ред. В.А.Смолій. – Т. 2: Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 403.

⁷ Розкриттю цієї теми, зокрема, присвячена монографія С. Єсельчика. Див.: Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – 304 с.

⁸ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 220-222.

⁹ Див., напр.: Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. II (1944–1956 рр.). – К., 1996. – С. 11; 3 стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29-30 квітня 1947 р. // Там само. – Ч. II. – С. 38.

¹⁰ Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича «Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР» // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. I. (1936–1944 рр.). – К., 1996. – С. 127-128.

¹¹ Там само. – С.128.

¹² Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 538. – Арк. 41.

¹³ Це втручання, ймовірно, відбулося після доповідної секретарю ЦК ВКП(б) Г. Александрову з приводу недоліків і помилок в ідеологічній роботі в УРСР (липень 1946 р.): Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 1. – Оп. 125. – Ед. хр. 405. – Л. 33-35.

¹⁴ Юсова Н. Возз'єднання українських земель і актуалізація проблем походження української народності в українській радянській історіографії: 1939–1947 рр. (В світлі нових архівних джерел) // СІД: Питання теорії та методики. Число 11. – В 2-х ч. – К., 2004. – Ч. 2. – С. 194; Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 376-385.

¹⁵ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. I. (1936–1944 рр.). – С. 23-31; Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – С. 369-391 тощо. Див., також: Юсова Н. Перегляд концепції М.С. Грушевського про етнічну належність та історико-культурну

спадщину Київської Русі в 30–40-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 22–23. – К., 2003. – С. 250-251, 254-255.

¹⁶ Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 387. – Арк. 37-43.

¹⁷ Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху // *Ab IMPERIO*. – 2004. – № 2. – С. 82.

¹⁸ Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 620. – 35 арк.; Спр. 387. – Арк. 1-8.

¹⁹ Там само. – Спр. 620. – Арк. 39-41; Див., також: Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. – С. 10-11.

²⁰ Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 388. – Арк. 3.

²¹ Там само. – Спр. 386. – Арк. 84.

²² Там само. – Спр. 387. – Арк. 41.

²³ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. – С. 56-57.

²⁴ Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. – С. 10.

²⁵ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. – С. 57.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 385. – Арк. 166.

²⁷ Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. – С. 11.

²⁸ Довідка відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про нараду з питань історії України. 10–17 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. II (1944–1956 рр.). – К., 1996. – С. 16-17.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 385. – Арк. 150.

³⁰ Там само. – Арк. 174.

³¹ Там само. – Арк. 166-167.

³² Там само. – Спр. 385. – Арк. 74; Див. також виступ А. Введенського на об'єднаному засіданні кафедр історії СРСР і історії України КДУ від 16 серпня 1946 р.: Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. Р-1246. – Оп. 13. – Спр. 78. – Арк. 5-8.

³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 387. – Арк. 5-8.

³⁴ Там само. – Спр. 390. – Арк. 2.

³⁵ Див., напр.: ДАК. – Ф. Р-1246. – Оп. 13. – Спр. 78. – На 18 арк.

³⁶ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.). – С. 28; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 564. – 93 арк.; Спр. 568. – 41 арк.

³⁷ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – С. 372-373; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 564. – Арк. 4-28.

³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 564. – Арк. 28.

³⁹ Горбатюк В.Т. М. Грушевський та його так звана школа. (Історіографічні замітки) // Наукові записки ЛДУ. Серія історична. – Львів, 1946. – Т. I. – Вип. 1. – С. 17; Див. також: Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – С. 396.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. I. – Оп. 70. – Спр. 436. – Арк. 7-102.

⁴¹ Там само. – Арк. 28-38.

⁴² Там само. – Арк. 23-24.

⁴³ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – С. 380.

⁴⁴ Див.: Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури». З постанови ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 8. – С. 3-5.

⁴⁵ Так, напр., жорстокій критиці піддав роботу працівників ПУ начальник Управління з пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Назаренко. Див.: Науковий архів Інституту історії України НАНУ (далі – НА ПУ НАНУ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 8.

Див. також: Литвин К.З. Про стан і завдання ідеологічної роботи на Україні. (Скорочена стенограма доповіді на сесії АН УРСР 20.XI.1946) // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 9–10. – С. 9-11; Ісакович В.М. Швидше виправити перекручення і помилки в ідеологічній роботі // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 8. – С. 7-9.

⁴⁶ Ісакович В.М. Швидше виправити перекручення і помилки в ідеологічній роботі. – С. 9.

⁴⁷ Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф. I. – Оп. 70. – Спр. 539. – На 12 арк.

⁴⁸ Там само. – Арк. 10-11.

⁴⁹ Там само. – Арк. 2.

⁵⁰ Там само. – Арк. 4.

⁵¹ Там само. – Арк. 4.

⁵² Там само. – Арк. 5.

⁵³ Див., напр.: Литвин К. Об истории украинского народа // Большевик. – 1947. – № 7. – С. 48-49.

⁵⁴ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29–30 квітня 1947 р. – С. 41.

⁵⁵ Єскельчик С. Імперія пам'яті. – С. 132. Див. тут детальний аналіз цієї наради, поданий з позицій наявності амбівалентного діалогу між чиновниками і науковцями: Там само. – С. 131-136.

⁵⁶ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29-30 квітня 1947 р. – С. 58-59.

Див. також: Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. I. (1936–1944 рр.) – С. 24. Пор.: Литвин К. Об истории украинского народа. – С. 50-51.

⁵⁷ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. – С. 59.

⁵⁸ Єкельчик С. Імперія пам'яті. – С. 134.

⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. I. – Оп. 70. – Спр. 753. – Арк. 102.

⁶⁰ Там само. – Арк. 10.

⁶¹ Постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР» // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. II. – С. 80-81.

⁶² Там само. – С.81. Пор.: Литвин К. Об истории украинского народа. – С. 55.

⁶³ Постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР». – С. 85.

⁶⁴ Див., напр.: Литвин К. Об истории украинского народа. – С. 49-51, 55.

⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф. I. – Оп. 70. – Спр. 1084. – Арк. 363

⁶⁶ Там само. – Спр. 761. – Арк. 26.

⁶⁷ Там само. – Спр. 1084. – Арк. 361-362.

⁶⁸ Там само. – Спр. 711. – Арк. 19-20.

⁶⁹ Там само. – Спр. 620. – 35 арк.; Спр. 709. – 34 арк.

⁷⁰ Див., напр.: Там само. – Спр. 744. – 84 арк.; Спр. 759. – 180 арк.; Спр. 1084. – Арк. 372-373; ДАК. – Ф. Р-1246. – Оп. 13. – Спр. 116. – Арк. 1; Спр. 117. – Арк. 1-4; Спр. 128. – Арк. 1-6; тощо.

⁷¹ Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. Виробничий архів. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 29.

Див., також виступ В. Довженка: Там само. – Арк. 32.

⁷² Див., напр.: Там само. – Спр. 3. – Арк. 3, 11, 12.

⁷³ Див., напр.: ДАК. – Ф. Р-1246. – Оп. 13. – Спр. 88. – Арк. 1-1(зв.), 4-5.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. I. – Оп. 70. – Спр. 1084. – Арк. 372-373.

⁷⁵ ДАК. – Ф. Р-1246. – Оп. 13. – Спр. 88. – Арк. 1(зв.).

⁷⁶ Там само. – Спр. 127. – Арк. 1.

⁷⁷ Там само. – Спр. 89. – Арк. 18.

⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф. I. – Оп. 70. – Спр. 436. – Арк. 22.

⁷⁹ Литвин К. Об истории украинского народа. – С. 49.